

Møllen

Af TORSTEN BALLE.

DE GAMLE MØLLER FORSVINDER. Det er ikke så længe siden, deres silhouetter prægede horisonten. Stod man på et højt sted, talte man kirketårne og møller. I dette vindenes kongerige var der flest af de sidste. Tårnene faldt, men møllerne stod.

Dog, deres skæbnetime kom også. Som bøgerne engang voksede op og kvalte de gamle ege, således skød nu fra gårdenes lader slanke vindmotorer til vejrs i tusindtal og tog søgningen fra møllerne sammen med byernes dampmøller og valseværker.

Nu måtte møllerne prøve, hvad de aldrig havde prøvet for alvor, at kæmpe mod konkurrence.

Mange møller bukkede hurtigt under i kampen, men der var også møller, der klarede sig for en tid og oplevede at se deres konkurrenter, vindmotorerne, blive kørt bort som nogle bunker rustent skrammel. De tog nye arbejdsområder op, de fik klapsejl og selvkrøjer og andre moderne indretninger på deres gamle krop, og de fik motorer til at dreje kværnene, når vindene undte de trætte vinger hvile.

Men vingerne havde alligevel en dag udtjent, og nye ville koste en formue, som aldrig ville kunne forrentes. Da måtte mange møller lide den tort at få en vindmotor boltet på, så de kom til at ligne elefanter med girafhalse. Men det var nødvendigt. Ellers måtte den vingeløse mølle for altid sige farvel til vindene og overlade til motorer at trække kværnene.

Mange møller blev revet ned. Men da skete der det glædelige, at folk savnede dem.

Hvor der endnu var en mølle tilbage, forsøgte egnens folk derfor ofte at redde den, hvis der var fare for, at den måtte nedlægges. Flere steder stod folk sammen om denne opgave og bjergede i det mindste for en tid deres gamle mølle, så den kunne stå som en pryd for egnen og som et minde om gamle dage.

Så længe der endnu er møllebyggere af den gamle skole, vil disse møller kunne holdes i stand, men møllebyggeriet er et erhverv, som engang vil forsvinde, og da vil de sidste møller være i fare.

For at møllerne dog ikke skal blive glemt, har møller og møllebygger Anders Yde Langgaard, Hørdum vestre Mølle, bygget flere modeller af møller. En af dem står nu i Thisted Museum, en nøjagtig model, hvis mål står i forholdet 1:11 til de originale.

Men det er ikke nok at redde møllerne og deres inventar. De vil stå som døde ting, hvis man ikke også bevarer kendskabet til møllerens arbejde, til møllens virkemåde og dens enkelte deles funktion, og til de benævnelser, mølleren havde til hver enkelt del. Først når man kender dette, får den gamle mølle mening og liv.

Møllebygningen.

Møllens krop, mølleskroget (e møl: skrog), var bygget af svært tømmer.

De bærende stolper, der stod i møllens hjørner, kaldtes ligesom stolperne i en lade *ben* (bi:'n). De var forbundet

med vandrette bjælker og skråstivere til et stillads, *møllehugget* (e møl: hog'), som var beklædt med tagspån. Møllen var delt i flere etager. Den underste etage, *kælderen*, (e kjelder) kunne være muret eller tømret op, men den kunne også være udgravet i jorden, desværre ofte i en stor gravhøj. Det havde den fordel, at man kunne gå på jorden rundt om møllen og dreje hatten eller stille sejlene på vingerne. Var kælderen muret eller tømret, hvad der ofte var nødvendigt, for at møllen kunne blive så høj, at vingerne kunne fange vinden, måtte man enten fylde jord op om den eller bygge et galleri, *svikkestillingen* (e swe'k steleng), uden på møllen, da man ellers ikke kunne nå vingerne eller bjælken, som drejede møllen. Skulle de nå ned til jorden, blev de for lange. Svikkestillingen blev støttet af skråstivere og havde et rækværk, som hældede udad.

Ovenover kælderen var *maleloftet* (e møl: lowt), hvor kværnene stod. En dør førte herfra ud til svikkestillingen, så man kunne komme ud og stille møllen efter vinden.

Øverst på mølleskroget lå *hatten* (e hat). Den kunne glide rundt på *krøjeringen* (e kroj: reng') og *krøjeklodserne* (e kroj: kloser), som sad på benene.

Der var to typer hatte, den yngre løgformede hat og den ældre *gavlhat* (gaw:l hat), som havde en tagryg, der skrånede bagud. Nederst i hatten fra for til bag lå to *saksbjælker* (sags bjel:ker), og tværs over dem lå foran i hatten *sølebjælken* (e sø:l bjel:k), længere tilbage den lange bjælke *sprøden* (e sprø:d), som ragede langt ud fra hatten til begge sider, og bagest i hatten *bagtapsbjælken* (e båg:taps bjel:k), der også nåede et stykke uden for hatten med enderne. Til den var i midten fæstet en lang, svær bjælke, *krøjestjærten* (e kroj:stjajt), som gik ned langs møllens side til svikkestillingen eller mølleomgangen. Med den blev hatten drejet. Fire stivere gik fra den op til hattens bjælker, to, de *lange skuder* (lång:sku:der) til sprødens ender, og *tokorte skuder* (sta'ke sku:der) til enderne af bagtapsbjælken. Skuderne, der også kaldes sprøder, og krøjestjærten udgjorde tilsammen *krøjetømmeret*, (e krojtøm'er).

Man måtte lægge kræfterne i, når man skulle *krøje* (kroj:) møllen ved at skubbe på krøjestjærten. Derfor brugte man ofte et spil, *krøjevognen* (e kroj:wuxn), som kunne flyttes rundt på svikkestillingen eller omgangen og sættes fast forskellige steder. En lænke førte fra krøjevognens lodrette bom til stjærten.

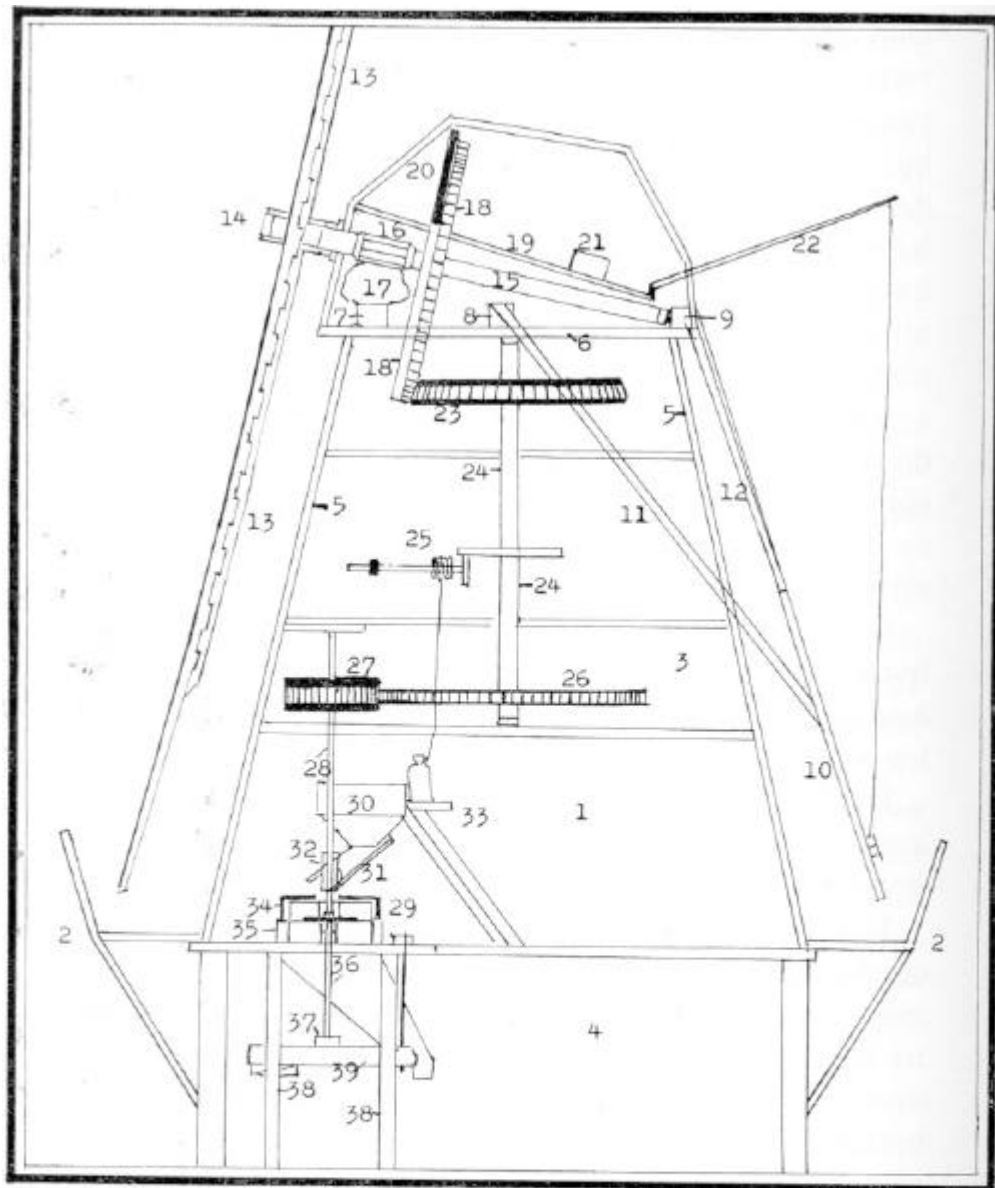
Møllerværket.

De to korsstillede *vinger* (wenger) var møllens motor. Af deres form og størrelse afhang den kraft, der var til rådighed. Det var en stor kunst at bygge gode vinger, og det krævede meget og omhyggeligt arbejde. Derfor blev de så kostbare.

En vinge skulle f. eks. have en bestemt krumning. Den bjælke, der var vingens rygrad, *vingebjælken* (e weng:bjel:k), blev derfor sat i spænd, så den buede tilpas. I siden af en bjælke, *lasken* (e lask), blev der nu lavet brede,

firkantede udsnit, så der stod lige så brede, firkantede tappe tilbage. Denne sides form blev afmærket på den spændte vingebjælke, og der blev så savet udsnit i denne, der svarede til tappene på lasken. Når laskens tappe derefter blev presset ind i bjælkens udsnit, holdt lasken vingen spændt i den rigtige krumning.

på et ur, men der var undtagelser. Den side af vingearmen, som hækkeriet sad på, kaldtes *sejlsiden* (e sejl:1 si:). På den modsatte side var *storm fjælene* (e stor:m fjæ:1) anbragt. I stormvejr måtte man tage nogle af dem af. Møllen kunne ellers gå rundt uden sejl, og stormens pres mod vingen kunne da blive så stærkt, at bremsen ikke kunne holde

Skematisk tegning af mølle

1. Maleloft	11. Lang skude	21. Taske	31. Rystesko
2. Svikkestilling	12. Kort skude	22. Persehammel	32. Rysteaksel
3. Stjernehjulsløft	13. Lask	23. Krondrev	33. Sækkebænk
4. Kælder	14. Akselhoved	24. Velle	34. Støvkasse
5. Ben	15. Hovedaksel	25. Lotteri	35. Slyng
6. Saksbjælke	16. Søle	26. Stjernehjul	36. Langjern
7. Sølebjælke	17. Sølesten	27. Kværndrev	37. Bundspor
8. Sprøde	18. Knagghjul	28. Spilstok	38. Steger
9. Bagtapsbjælke	19. Perse	29. Kværn	39. Stegebros
10. Krøjestjært	20. Persesko	30. Kube	

På vingebjælken blev det netværk af lister fæstet, som dannede underlaget for sejlene. At anbringe det rigtigt var ikke hvermands sag. Det skulle ikke danne plane, men vindskæve flader, hvis bedste form var fundet ved erfaring og overleveret ved tradition. På den ene halvvinge sad netværket, *hækkeriet* (e hekerix), i modsat side af hækkeriet på den anden. I regelen var det anbragt således, at vingen, set forfra, drejede i modsat retning som vingerne

vingerne stille. Hækkeriet bestod af *spoler*, (spo:ler), der gik på tværs af vingen, og *lister* (le:ster), som gik langs med vingen.

Vingerne var indsat i *akselhovedet* (e agsel hu:'e), der var af træ og sad på vingeakselen, *hovedakselen* (e hu:agsel). Denne lå ikke vandret, men dannede en vinkel, hvis størrelse var bestemt af århundreders erfaring, med hattens grundflade. Hovedakselen var også af træ, men forrest i

hatten var et stykke af den tæt beslået med jernskinner. Dette stykke kaldtes *sølen* (e sø:l), og det hvilede på en stor kampesten, *sølestenen* (e sø :l sti:’n), hvori en fordybning dannede et leje for sølen. Her blev stenen efterhånden ved sølens slid så blank, som den var poleret, og så sled stenen ikke mere på jernskinnerne, som var slebet lige så blanke. Sølestenen var fastgjort til sølehjælken, som også kaldtes *halsblokken* (e hal:s blok). I hovedakselens bageste ende var *bagtappen* (e bå:g tap), indsat. Den løb i et leje på bagtapsbjælken.

Senere blev sølen og endnu senere hele hovedakselen og akselhovedet lavet alene af jern.

På hovedakselen sad det store hjul, *knaghjulet* (e kna:g hyw’l). Det var lavet af træ som de andre drivhjul i møllen, og det havde indsatte tænder af hårdt træ, *kamme* (kåm:), som gik vinkelret ud fra den ene side af hjulet langs omkredsen.

I hatten var også bremsemekanismen, *persen* (e pæ:s), anbragt. En bremsesko, *perseskoen* (e pæ:s skow’), lå om knaghjulet. Dens ene ende var fastgjort til hattens træværk, den anden ende til en planke, som var hængslet fast fortil i hatten, så den kunne bevæges op og ned. På planken stod en kasse med sten, *tasken* (e tå:sk), som trykkede planken nedad og derved spændte perseskoen mod knaghjulet. Der skulle ikke ret stor vægt til, for når skoen rørte hjulet, greb hjulet fat og trak selv skoen til med stor kraft. Den frie ende af planken kunne bagest i hatten løftes ved hjælp af en vægtstang, *persehammelen* (e pæ:s hamel), som ragede langt bagud af hatten. I persehammelens yderste ende var fastgjort en line, som gik ned til svikkestillingen og kunne gøres fast til krøjestjærten. Når man trak i den, løsnedes persen, og når man slækkede på den, bremsede persen knaghjulet. Man måtte være meget forsigtig, når man brugte persen. Bremsede man for hårdt, trak knaghjulet perseskoen så hårdt til, at hjulet standsede med et ryk, og da kunne vingerne, som var i fart, let blive revet af møllen.

Knaghjulet var så stort, at det nåede et stykke ned i mølleskroget. Her greb den ind i et stort vandret liggende hjul, *krondrevet* (e kro:n drøw), som var bygget på en anden måde. Det bestod af to skiver, hvoraf den øverste var lidt mindre end den nederste. De var anbragt i en vis afstand fra hinanden og var lige inden for deres omkreds forbundet med en kreds af runde, stærke pinde, *stokke* (sto’k), som altså kom til at hælde ind mod akselen. Imellem stokkene greb knaghjulets kamme ind.

Krondrevets aksel, *vellen* (e wel:), som var af træ, stod lodret midt i møllen. Forneden, på *stjernehjulsløftet* (e stjær:nhywls lowt) lige over maleloftet, var et andet hjul, *stjernehjulet* (e stjær:n hyw’l), fastgjort til den. Dette hjul, der var det største i møllen, havde også kamme, men de gik vandret ud fra hjulets omkreds som stråler og greb ind mellem stokkene på *kværndrevet* (e kwar: drøw), der var bygget omtrent som krondrevet, men var mindre og havde lodrette stokke.

Kværndrevets lodrette aksel hed *spilstokken* (e spi:lstok eller e spel:stok). Dens øverste ende løb i et forskydeligt leje, og når man skubbede dette leje udad, gjorde man kværndrevet fri af stjernehjulet, hvorved man koblede *kværnen* (e kwar:) fra. Spilstokkens nederste, gaffeldelte ende gik ned i kværnen og greb her ind i endestykket på kværnens aksel, *langjernet* (e lång:jar), idet hver af gaffelens ender eller tappe passede ind i et lodret hul, *et gat* (en gat) i endestykket. Fra dette endestykke udgik

vandret tre eller fire arme af jern, *sejle* (en sej:l, sej:l), som passede i furer, der var indhugget i undersiden af den øverste møllesten, *løberen* (e lø:ber). Løberen hvilede altså på sejlene og blev drevet rundt af dem, men furerne måtte indhugges meget nøjagtigt, ellers ville løberen komme til at ligge og gå skævt. Senere fandt man derfor på at anbringe stenen i en *balance* (balang:se), et jernkors, som balancerede på en tap, *balancetappen* (e balang:se tap), i langjernet’s øverste ende.

Kværnakselen, langjernet, gik i forlængelse af spilstocken og gik gennem et leje i den nederste møllesten, *liggeren* (e leger). Dette leje dannedes af en træklods, *bossen* (e bos), som var gjort fast foroven i stenens midterhul, *øjet* (e yw:). Gennem bossen var der boret et hul, lidt større i tværmål end akselen. I siderne af dette hul var indfældet tre jernklodser, *nøter* (nø:ter, også nøter), som styrede akselen. De kunne kiles ind mod denne ved hjælp af trækiler, der sad bag dem, og derved kunne lejet indstilles. Det stykke af akselen, der sad i lejet, kaldtes *halsen* (e hals). Når liggeren blev slidt tyndere, bankede man bossen længere ned i stenen. Hvis vejret var tørt og varmt, kunne bossen skrumpes ind og kom da til at sidde løs. Det var en ulempe, og derfor lavede man senere bossen af jern.

Akselen, langjernet, gik fra kværnen ned i kælderens. Den endte i en afrundet ståltap, *langjernstappen* (e lång:jar’s tap), som løb i et dåseformet leje, *bundsporet* (e bond:spor) eller *panden* (e på:nd). Tappen skulle løbe i olie og skulle være hårdt hærdet, mens lejet skulle være blødt (eller omvendt). Ellers ville lejet løbe varmt, da det bar vægten af den Øverste sten.

Panden eller bundsporet lå på en vandret bjælke, *stegebroen* (e ste:g brow’), som var indtappet i to lodrette hjælker, *stegerne* (e ste:ger, også e ste:g). De flade tappe gik gennem stegerne, og taphullerne var så lange, at man kunne løfte eller sænke stegebroen ved hjælp af *letteværket* (e læ’t værk), som kunne bestå af et par kiler under den ene tap og en jernstang, der gik lodret gennem den anden tap og op til siden af kværnen, hvor den kunne kiles eller skrues et stykke op. Med letteværket kunne man altså forandre afstanden mellem kværnstenene, så man kunne male groft eller fint efter behag.

Den nederste sten, liggeren, var fastgjort i ramme, *slynget* (e sløng’). Den øverste, løberen, var dækket med en kasse, *støvkassen*, (e støw: ka:s), i hvis låg der i midten var en åbning, som spilstocken gik igennem. Gennem denne åbning løb kornet ned i kværnen.

Kornsækkene blev hejst op fra kælderen til male loftet med et hejseværk, *lotteriet* (e loterix), som blev drevet af møllen. Det bestod af et vandret hjul, der sad fast på vellen, og et mindre lodret hjul, der kunne trykkes mod eller trækkes fra det første hjul og derved bringes til at gå rundt eller stå stille. Dette hjul sad på en aksel, hvortil der var fæstet et langt reb, og når hjulet løb rundt, blev rebet vundet om akselen, således at en sæk, der var gjort fast til den anden ende af rebet, blev løftet opad. Lotteriet sad gerne på den side af vellen, hvor kværnen stod, og sækkene blev løftet så højt op, at de kunne sættes ind på en bænk, *sækkebænken* (e se’k bænk) ved siden af en stor firkantet tragt, *kuben* (e ku :b). Sækkebænken var så høj, at det var let at hælde kornet fra sækkene ned i tragten.

Fra kubens løb kornet ud på *rysteskoen* (e rest skow’), en bred trærende, der gik skråt ned mod spilstocken. Den

kunne indstilles til at stå mere eller mindre skråt, og derved kunne man regulere kornstrømmen. Rysteskoens ene ende greb som en gaffel løst om en kantet klods, *rysteakselen* (e rest agsel), der sad fast på spilstocken, og når denne løb rundt, bevægede klodsen rysteskoen fra den ene side til den anden, så kornet blev rystet ned i kværnens åbning. En stor tragt i kælderen opfangede melet eller grutningen, som gennem en hul tap i enden af tragten kunne fyldes på sække.

Når kværnstenenes riller var slidt, måtte man *bilde* (bild:) stenen, hugge rillerne dybere. Det skete med *bildhammeren* (e bild: ham'er), men først skulle ujævnheder på stenen hugges bort med *krushammeren* (e kru:s ham'er), der havde 3-4 knive. De rhinske sten var de bedste, men de skulle bildes hver tredje dag. Der skulle så altid være tre mand på møllen, to til at passe kværnene og én til at bilde.

Sennels Mølle

Skulle en kværnsten løftes op, f.eks. når den skulle vendes, gjorde man det ved hjælp af en kile, *tersen* (e tærs) som man bankede ind under stenen. Når den var løftet lidt, satte man undertiden en trappeformet ters ind, som stenen kunne hvile på i forskellig højde. Kunne man ikke løfte den mere med tersen, slog man et reb om den og trak den op, så den stod på siden.

Der var oftest to kværne i en mølle; den ene til at *male* (mo :l) mel på, den anden til at *grutte* (grø't) eller knuse kornet med. Kornet skulle være godt tørt, ellers kunne kornet *dejne* (dej :n) kværnen. Så kom der nogle dejagtige pølser ud i stedet for mel, og stenene blev helt klistret til. Skulle der laves fint mel, skulle man først afskalle, *pille* (pel:) kornet. Det blev gjort på *pilleværket* (e pel: værk). Det var en slags kværn, men den havde kun én sten, *pillestenen* (e pel: sti:'n), der var omgivet af en rund kasse. Dennes cylindriske yderflade var dannet af blikplader, pilleplader, som var sømmet på et træstativ, *kippen* (e kip), og i hver *pille plade* (pel: plå :d) var der slået huller med indadvendende skarpe flige som hullerne på et rivejern. Kassen var dækket med et låg, der kunne lukkes op, og i mellemrummet mellem låget og stenen blev der så hældt en *måde* (må:d) korn (ca. 5 potter) ad gangen. Når stenen løb rundt, blev kornet slynget mod pillepladerne, som rev skallerne og spidserne af kornet. Der skulle helst blæse en ret stærk vind, *pillevind* (pel: wend'), når kværnen gik, da

stenen skulle løbe hurtigt rundt. Pilleværket tog hårdt på møllen, for når en portion korn var pillet omtrent færdig, løb stenen en kort tid næsten i tomgang, og da gik møllen meget hurtigt.

Lidt om møllerens arbejde.

Mølleren fik ikke penge for sit arbejde, men en del af det korn, der blev bragt til mølle. Det var hans ret at tage en attendedel af kornet, *tolde* (told:) som det kaldtes, og han skulle tage det med en justeret *toldkop* (told: kop). Nogle toldkopper findes endnu på de gamle møller. Mange syntes, at betalingen var for stor, da drivkraften var gratis, men mølleren skulle jo holde møllen vedlige, og det var dyrt. Han skulle kunne samle penge fra til reparationer, ellers kom før eller senere den dag, da han måtte gå fra møllen. Desuden var det skik, at mølleren ligesom købmanden i byen beværtede kunderne med både mad og drikke, og det var ikke lidt, der mellem år og dag blev sat til livs i møllerens stue. Var der barsel hos en af kunderne, kom møllerkarlen kørende med en *bakkelsekage* (ba'kels kå :g) fra mølleren. Det var en slags hvedebrød, bagt af møllens fineste mel. Kagen var klappet flad og blev leveret i en bradepande. Der var en masse korender og en stribe kanel i den, og der var rosiner ovenpå.

Inden arbejdet i møllen kunne begynde, skulle mølleren finde vindens retning. Måske var det så heldigt, at møllen vendte vingerne lige mod vinden. Så var møllen *i vinden* (ix e wend'). Men oftest kom vinden skråt ind mod vingerne eller lige fra siden, og så var møllen *af vinden* (å: e wend'), eller den kom bagfra, så møllen stod *i bagvind* (i bå:g wend'). Da måtte mølleren dreje møllehatten, *krøje møllen* (kroj: e møl:), så den kom i vinden. Sejlene skulle sættes, så de passede til vindens styrke og den fart, møllen skulle gå med, og så kunne man ved at trække i linen til persehummelen *sætte møllen i gang* (sæt e møl: i gång).

At standse møllen hed at *sætte møllen* (sæ't e møl :). Var det til nat, skulle sejlene trækkes sammen, og det var sikrest at *binde møllen* (bend: e møl:) ved at fastgøre knaghjulet med et reb, så det ikke kunne gå rundt. Vinden kunne jo springe om i nattens løb, så møllen kom i bagvind, og da kunne persen ikke altid holde møllen, for knaghjulet ville skubbe perseskoen fra sig, når møllen gik *avet* om (awed åm').

Når møllen var sat, skulle vingerne stå *i kors* (i kos), således at en vingearm stod lodret i vejret. Dog skulle den søn- og helligdage stå *i kryds* (i kryds) som et skråt kors. Det betød, at mølleren ikke malede den dag, og møllen blev derfor også sat sådan, f.eks. når mølleren ville have en fridag. I tordenvejr satte man også møllen i kryds, og man troede, at lynet da ikke så let kunne slå ned i møllen.

De gamle møller forsvinder. I dette århundrede har mange møllere måttet tage sejlene af deres mølle for sidste gang. Egnens folk og vel mest mølleren har følt det, som om et flag blev strøget. Med vemod så man de gamle kæmper forsvinde fra landskabet, men tiden lader sig ikke standse. Vi kan ikke bevare alt det gamle, hvor smukt det end var. Det er nu livets gang, og vi må finde os i det og

være tilfreds, når blot det lykkes at bevare minderne for os selv og for kommende slægter.

Om de i denne artikel trykte dialektord gælder følgende:

Kolon (:) betyder, at den foregående lyd er lang, apostrof (') betyder stød. Den h- eller k-agtige lyd, der i dialekten ofte kommer efter i, u og y, f.eks. i talordet ti betegnes ved x (tix).

(Historisk Årbog for Thisted amt 1960, side 299-312)